

A Görgényi Református Egyházmegye parókiális levéltárai az I. világháború előtt**

Az erdélyi levéltárügy történetéről 1948-ban készített összefoglaló munkát Jakó Zsigmond.¹ Ennek egyik fejezetében az egyházi levéltárakról értekezett. Később ezt kibővítve és átdolgozva jelentette meg 1976-ban átfogó tanulmányát, mely részletesen végigköveti azokat az intézkedéseket, amelyek révén az Erdélyi Református Egyházkerületben kialakult a modern levéltárvédelem és irattári adminisztráció.² Munkája az egyház központi intézményeinek példáján keresztül ismerteti a 18–19. század folyamán végbement változásokat, párhuzamba állítva azokat a világi közigazgatás terén megvalósult reformintézkedésekkel. Úgy látta, hogy a központi intézmények iratkezelése terén hozott intézkedések következtében egyre nagyobb figyelem irányult az egyházmegyei, egyházközségi levéltárakra. Megfogalmazása szerint az *egyházmegyei és egyházközségi levéltárak egész sora tanúskodik arról, hogy a levéltári kérdések iránti érzék a 19. század elején a református egyházban is öröndetesen terjedőben volt.*³ Írása következő oldalain a Főkonzisztórium és a küküllői egyházmegye levéltárának történetén keresztül mutatja be a folyamat részleteit.

Bevezető sorainkban a 19. századi református levéltárügy legfontosabb időszakát kívántuk felvillantani, mely tulajdonképpen megalapozta a mai értelemben vett korszerű levéltárvédelmet és irattári ügyvitelt. Ezeket a gondolatokat szem előtt tartva teszünk kísérletet az alábbiakban az I. világháború előtti levéltárügy kérdésének vizsgálatára a görgényi egyházmegye példáján keresztül. Vállalkozásunk ilyenformán esettanulmánynak is tekinthető: a 19. század hosszú modernizációs folyamatainak lenyomatát igyekszünk bemutatni a görgényi gyülekezetek levéltári állományvizsgálata segítségével. Néhány általános gondolat erejéig azonban még szükséges visszatekintenünk a 17–18. századi állapotokra.

Az egyházak levéltára még ma is rendkívüli mennyiségű és minőségű irattal áll a kutatók rendelkezésére. Néhány egyházmegyei gyűjtemény olyan összeírásokat, vagyoneleltárakat tartalmaz, melyek révén igen pontosan nyomon követhetjük a vidék egyházszerkezeti, közigazgatási változásait már a 17. század köze-

* Tóth Levente (Székelykeresztúr, 1978) – történész, egyháztörténész. 2012-ben szerzett doktori fokozatot a Babeş-Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző Karán. 2016-tól az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárának levéltárosa. Kutatási területe: iskolatörténet, egyházi és világi elitek a 18–19. században, egyházi prozopográfia, székelyföldi reformátusság.

** A helyszíni kutatást a 109852 számú OTKA-pályázat (*Egyházi emlékek felmérése a Kárpát-medencében*) támogatta.

¹ Jakó Zsigmond: Az erdélyi levéltárügy története. In: *Írás, levéltár, társadalom. Tanulmányok és források Erdély történelméhez*. Budapest 2016. 3–94.

² Jakó Zsigmond: A levéltárvédelem útja az erdélyi reformátusok körében. In: uő: *Írás, könyv, értelmiség*. Bukarest 1976, 103–137.

³ Jakó Zsigmond: A levéltárvédelem útja..., 127.

pétől. Egyházmegyék gyülekezeteinek ingóságösszeírása maradt ránk a 17. századból a széki, marosi, udvarhelyi, kükküllői traktusokból, de Juhász István kutatásaiból tudjuk, hogy hasonló korai „conscriptiok” más székelyföldi egyházmegyékben is készültek.⁴ Az összeírások minden esetben azt szolgálták, hogy a hivatalban lévő esperes reális képet kaphasson a felügyelete alatt álló eklézsiák vagyoni, gazdasági állapotáról. Egyúttal arra is használták ezeket az összeírásokat, hogy az évenként kötelezően végbevitt egyházvizsgálatok alkalmával maradéktalanul ellenőrizzék a javak hiánytalan meglétét, nyomon kövessék, feljegyezzék az időközben beálló változásokat. Éppen ezért az egyházmegyei vagyonszeírások zöme javításokkal, kiegészítésekkel, megjegyzésekkel van ellátva. Ezek azt bizonyítják, hogy az esperes és a mellette álló nótárius ténylegesen használta, forgatta, időről időre összevetette a listát a gyülekezet meglévő ingóságaival. A mai kutató számára gyakran kulcsfontosságú adatok ezek a lapszéli jegyzetek, megjegyzések, kihúzások.

A 18. században a megváltozott politikai körülmények között az erdélyi református egyház privilegizált helyzetből védekező helyzetbe kényszerült. Míg a 17. században gyakran fejedelmi dézsma- és tizednegyed adományok biztosították a református egyházak biztos létét, lelkészek, tanítók megélhetését, addig a 18. századtól a meglévő kamarai juttatások elapadásával és korábbi lehetőségeik beszűkülésével kellett szembenézzen egyre több kálvinista eklézsia és prédikátora. A korábbi fejedelmi adományleveleket igazolni kellett, a vagyoni helyzetről többször is részletes kimutatást, felterjesztést kért a bécsi udvar. Ilyen körülmények között az erdélyi református egyház előljárói elsőrendű fontosságúnak tartották az egyházi vagyon gondos felügyeletét, a javak és jövedelmek pontos kimutatását és igazolását, amit a 18. században megszaporodó és egyre részletesebb „bonum”-összeírások igazolnak. Ezek általában tartalmazták az egyház épületeinek, fekvőségeinek és úrasztali felszereléseinek tételes felsorolását, valamint a lelkészek, tanítók éves jövedelmének részletes ismertetését. Mivel az egyházi vagyont a földbirtok, a dézsma és annak negyede, a különböző alapítványok, hagyományok jövedelme és a nemesfémből készült úrasztali felszerelési tárgy jelentette, ezért az összeírók elsősorban ezek rigurózus felsorolására fordítottak hangsúlyt. Egyetlen 18. századból fennmaradt egyházmegyei összeírás sem foglalkozott a gyülekezetek levéltárában található jegyzőkönyvek, protokollumok lajstromba vételével, még kevésbé a szálás iratokkal való vesződéssel. Kivételt csupán a jogbiztosító és vagyont igazoló adománylevelek, fejedelmi dézsmaadományok jelentettek, de ezek többsége már a 18. század elején a Főkonzisztórium levelesládájába került, csak az eredeti iratok felmutatásával nyerhették el ugyanis azokat a kamarai juttatásokat, amelyeknek folyósítását a Habsburgok egy időre felfüggesztették.

Az egyházmegyék 17–18. századi irattermelésének másik jelentős korpuszát az egyházlátogatási jegyzőkönyvek, valamint a fegyelmi ügyek tárgyalását képező parciális zsinati jegyzőkönyvek jelentették. Mindkettő az esperes jelenlétében

⁴ Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegyék*. Kolozsvár 1947.

zajlott le, a jegyzőkönyveket pedig a mindenkori nótárius vezette. A görgényi egyházmegye legkorábbi vizitációs jegyzőkönyve 1737-ben kezdődik.⁵ Végigolvasva a 18. századi egyházmegyei vizitációk jegyzőkönyveit, csak ritkán találkozunk olyan feljegyzéssel, amely a gyülekezet írott dokumentumait érinti. Ha szóba is kerültek, általában leltárak készítése és megléte felől érdeklődött az esperesi bizottság.

A 18. század legvégén már kérdésként szerepel a gyülekezeti levéltárak ügye az esperesi vizsgálatok alkalmával. Oka valójában a mindenre kiterjedő jozefinista adminisztráció, aminek köszönhetően például az egyházlátogatások is egyre formálisabbá válnak, jól meghatározott elvek mentén és előre megszabott kérdőpontok figyelembe vételével zajlanak. A küüllői egyházmegye vizitációi például 1788-tól követik az új elvek szerinti vizsgálatot, ahol a 6. kérdés a következők felől érdeklődik: *Keresztelők, házasulók s holtak protocolluma a felséges rendelések szerint vagy-on-é, és abban a keresztatyáknak, anyáknak neveik feljegyeztettek-é? Nemkülömben a más protocolumban, mellyben a felséges királyi rendelések protocolláltatnak, esztendőől fogva circulált rendelések béirattattak-é, s a magok rendes idejekben publicáltatták-é?*⁶ Véleményünk szerint ez az a periódus, ami a parókiális levéltárak szempontjából választóvonalat képez. A rendszeresség, az egységesre való törekvés a 18. század 70-es 80-as éveitől kezdve válik láthatóvá a lelkészi ügyvitelben, a parókiális adminisztrációban. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ezt az irányt nem a felsőbb egyházi hatóságok diktálják, hanem inkább az állami adminisztrációnak, az élet minden területét a saját befolyása alá vonni szándékozó igyekezete. Jellemző példája ennek a hatósági beavatkozásnak, hogy 1782-től szinte minden egyházközség levéltárában megtalálható a felsőbb rendeletek (főképp királyi, de esperesi, megyei hatóságoké is) tára, és az anyakönyveket is kivétel nélkül vezetni kezdik. Az állami intézkedések végrehajtásába ily módon bevont lelkészi kar lényegében az állami apparátus részévé vált anélkül, hogy ezért bármiféle juttatásban részesült volna. A mai értelemben vett rendezett parókiális levéltári rendszer csíráját tehát II. József évtizedének köszönhetjük, bár meggyőződésünk, hogy az akkori lelkészek közül nem sokan rajongtak a felülről jövő kezdeményezéseknek.

Fenti gondolatmenetünkben röviden összefoglaltuk az erdélyi református egyházmegyei és községi irattermelésének 17–18. századi jellegzetességeit. Említést tettünk azokról a körülményekről, felsőbb egyházi és állami intézkedésekről, melyek a 18. század végére elvezettek a református egyház legalsó szervezeti szintjén, a gyülekezet és a papi hivatal mindennapjaiban megmutatkozó változásokig. Mai szóval leginkább ügyviteli reformként lehetne nevezni azt, ami a 18. század két utolsó évtizedében megvalósult.

⁵ Görgényi Egyházmegye Levéltára (Szászrégen). Protokollum XII/1. 1737–1759.

⁶ Buzogány Dezső – Kovács Mária Márta – Horváth Iringó – Ósz Sándor Előd – Tóth Levente: *A történelmi Küüllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere 1648–1800*. IV. (Maroscsapó – Vámosgálfalva). Kolozsvár 2012, 25.

A továbbiakban a görgényi parókiális levéltárakat kívánjuk bővebben ismertetni.⁷ A terepmunka és levéltári kutatásaink során leszűrt tapasztalatainkat összegezve igyekszünk olyan következtetéseket megfogalmazni, melyek általánosnak tekinthetők, de törekszünk a sajátosságok kiemelésére, bemutatására is.

Legelőször az egyházközségi levéltárak legkorábbi irattípusait szemrevételezzük.⁸ A görgényi gyülekezetekben a levéltárak legkorábbi darabját a még ma is sok helyen megtalálható gondnoki számadási könyv képezte. Változatos elnevezésük (omniárium, számadókönyv, esperesi vizsgálati könyv, esperesi kicsi könyv) mindegyike arra utal, hogy olyan információkat tartalmazó kötetről volt szó, amelyet a mindenkori esperes vizsgált egyházlátogatás alkalmával. A kötetekben summázva találjuk az eklézsia éves számadását. Ezt a néhány soros kivonatot a vizsgáló bizottság összevetette a gondnok által készített éves számadással (perceptumok és erogatumok listája), és ha helyesnek, pontosnak találta, akkor a summázat bekerült az esperesi vizitációs jegyzőkönyvbe. Ezek a kötetek az 1750-es, 1760-as évektől kezdtek elterjedni, de ennél jóval korábbi a beresztelki példány (1737). Beresztelkén (1642) és Disznajón (1692) már a 17. században is volt valamiféle omniarium, Marosjárán és Sárpatakon 1748–49-től vezették a számadáskönyvet, de ezek mára már hiányoznak a gyűjteményekből. Mivel ebben a korszakban az egyházközségek általában egy, ritkán két *protocollumot* használtak, ebbe másoltak be minden más, fontosnak tartott levelet is, vagy később – a 19. században – üresen álló lapjait felhasználták szerződések, bonum-listák lejegyzésére. Többjük belső borítóján igen érdekes eseményeket, természeti jelenségeket örökítettek meg (időjárás megfigyeléseket, természeti csapások beszámolóit, csillagászati megfigyeléseket, hétköznapiól eltérő eseteket). A protokollumszerű, keménykötésű darabok mellett csak szálas iratokról vannak említések a század első feléből. Ezek szinte kizárólag gondnoki/kurátori számadások (*perceptiok* és *erogatumok* listája), ritka esetben adománylevelek, birtokügyi iratok (pl. marosvécsi tanúvallatás az egyház földjeiről 1720-ból), határkijáráások (pl. Póka, 1735) vagy más egyedi esetet megőrkítő dokumentumok. A görgényi gyülekezeti levéltárakban elenyészően kevés maradt fenn ezekből.

Talán a legfontosabb dokumentumtípust jelentették az anyakönyvek, főként 1895 októbere – az állami anyakönyvezés bevezetése – előtt. Fontosságát és szükségességét a felsőbb egyházi hatóságok már a 18. századtól kezdve többször hangsúlyozták, guberniumi rendeletekben és egyházi körlevelekben több alkalommal is sürgették maradéktalan vezetésüket. A valóság igazolja a sorozatos körrendeletek szükségességét: a görgényi gyülekezetek túlnyomó többségében ugyan már használták az anyakönyveket a 18. században, de Komlódon, Magyarfülpösön, Magyarón, Nagyidán, Vajdaszentiványon mégiscsak a 19. században kezdődött el

⁷ Ismertetésünket terepmunka, helyszíni adatfelvétel, adatfeldolgozás előzte meg, ezzel párhuzamosan állományvédelmi munkát is végeztünk (tisztítás, iratrendezés, csomagolás, dobozolás). Ezt követően alapos levéltári kutatómunkával próbáltuk rekonstruálni az inventarizált gyülekezeti levéltárak állományát. Munkánk eredményeként átfogó levéltári leltárak készültek az egyházmegye minden egyházközségének 1964 előtti levéltáráról.

⁸ Részletesebb tájékozódásért lásd a tanulmány végén található összesítő táblázat adatait.

az anyakönyvezés. Legkorábban Nagyölyvesen (1739-től) majd Gernyeszegen (1753-tól), Marosjárán (1756-tól), Sáromberkén (1757-től) és Magyarpéterlakán (1758) indították el a köteteket. Ezt követően majd csak az 1770-es években gyarapodott az anyakönyveket használó gyülekezetek száma (Disznajó, Erdőcsinád, Görgényszentimre, Körtvélyfája, Magyarrégen, Pókakeresztúr, Toldalag és Uzdiszentpéter), rendszeressé azonban csak az 1780-as évektől vált újabb 12 gyülekezet bekapcsolásával. Ezek az adatok lényegesen eltérnek más vidékek anyakönyvezési szokásaitól. Korábban a sepsi egyházmegye gyülekezeteit vizsgáltuk.⁹ Ott az derült ki, hogy a háromszéki református eklézsiákban már 1751–1770 között rendszeresítették az anyakönyvezést. Görgényi adataink azt mutatják, hogy kifejezetten a felsőbb állami hatóságok nyomására került sor a lelkészek által elvégzett kazuáliák rendszeres feljegyzésére. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ez nem jelenti azt, hogy a lelkész nem tartotta számon és nem jegyezte fel az elvégzett szolgálatokat. Már csak az azért járó stóla nyilvántartása miatt is megtette, de ezeket később nem másolta át egy különálló kötetbe, majd a gyülekezetből történő távozásával jegyzetei elkallódtak, nyomuk veszett.

A legkorábbi anyakönyvek csupán szűkszavú feljegyzéseket tartalmaznak, és a lelkész egyéni elképzelése szerint tagolódnak: többségük külön részben jegyezte fel a kereszteleseket, az esketéseket és a temetéseket, de akadt köztük olyan is, aki folyamatos rendben, az események tényleges megtörténtének ideje szerint egymás után írta be vegyesen a különböző kazuáliákat. Mások utólag, immár letisztázva írták be egy-egy időszak elvégzett szolgálatait az anyakönyvbe. II. József idejében megpróbálták központilag szabályozni, egységesíteni az anyakönyvvezetést, a gyülekezetek többségében átvették az új formát. A 19. században az anyakönyvezés kiterjedt a konfirmálásokra is (1812-től), és általában ettől az időszaktól kezdve ugyanitt jegyezték az oltásokat, vallásváltoztatásokat, eklézsiakövetéseket is.

Helyszíni leltározásaink tapasztalataiból megemlítnék néhányat az anyakönyvekkel kapcsolatban. Az állomány túlnyomó többsége az 1950-es években történt államosításkor a helyi állami hatóságok (néptanácsok) kezelésébe ment át, tőlük később az állami levéltárakhoz került, ahol ma is őrzik őket. A hatóságokkal szemben érzett ellenszenvnek vagy éppenséggel a hanyagul eljáró állami hivatalnokoknak köszönhetően azonban jelentős mennyiségű matrikolakollekció maradt az egyházi levéltárakban, a parókiákon, és helyszíni tapasztalataink alapján már egyre biztosabb, hogy a községi anyakönyvi hivatalokban is. Néhány esetben tudomásunk van a kötetek egykori létezéséről (pl. Gernyeszeg, Maroshévíz), sok esetben pedig az állami levéltárban végzett ellenőrzésünk révén sem sikerült rekonstruálni a teljes állományt. Közlebbi adatok hiányában nincs tudomásunk az alábbi anyakönyvekről: Abafája (1867–1950 között), Beresztelke (1785–1828 és 1868–1892 között), Erdőcsinád (1906–1955 között), Gernyeszeg (1868–1945 között), Kisfülpös (1869–1950 között), Magyarfülpös (1866–1950 kö-

⁹ Tóth Levente: *A Sepsi Református Egyházmegye történeti névtára 1900-ig*. Budapest 2013, 12.; Tóth Levente: Református parókiái levéltárak Háromszéken. In: *Areopolisz Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok XIII*. Székelyudvarhely 2014, 198.

zött), Magyarpéterlaka (1869–1918 között), Tancs (1869–1930 között).¹⁰ Véleményünk szerint a korabeli hivatalnokok hanyag és megengedő magatartása vezetett oda, hogy mára a görgényi református egyházak anyakönyvei sok esetben szétszóródtak, elkallódtak. Az elkövetkező évek feladata lesz egész Erdélyben ezen források felkutatása, beazonosítása és megfelelő körülmények kialakítása biztonságos tárolásukért.

Inventarizációnk során három megyei levéltárban kutattunk egyházközségi anyagok után: Beszterce-Naszód, Hargita, Maros. Közülük a Maros megyei az anyakönyvi fond mellett olyan szálás és kötetes anyagokat is tartalmaz, amelyek külön egyházközségi fondokat alkotnak.¹¹ Hargita és Beszterce-Naszód megyék állami levéltáraiban a begyűjtött felekezeti anyakönyvekből hoztak létre egy-egy különálló fondot.¹²

II. József évtizedének legautentikusabb lenyomata az ún. *Felsőbb rendeletek tára* bevezetése. Mint láttuk, meglétük szigorú vizsgálat tárgya volt a Küküllői vizitációkon. A leltározott görgényi eklézsiák túlnyomó többségében 1782–1783-ban kezdődnek ezek a kötetek. Tartalmuk is egységesnek mondható, hiszen a guberniumi, törvényhatósági rendeletek, vagy főkonzisztóriummi és esperesi körlevelek egyik parókiáról a másikra vándoroltak, és a bennük foglaltakat az eredetiből másolták át a gyülekezet protokollumába. Paradox módon legtöbb gyülekezetben még ma is megtalálható, bár forrásértékük, kiemelkedő jelentőségük pusztán akkor lenne, ha az esperesi levéltárból hiányoznának azok a körlevelek, amiket a traktus felügyelője bocsátott ki a gyülekezeteknek. Ritkán azonban előfordul, hogy ezekbe a kötetekbe népmozgalmi kimutatásokat, helytörténeti tárgyú feljegyzéseket találunk, de a görgényiek leltározásakor ilyenre nem akadunk.

Következő forráscsoportot a gyűlésjegyzőkönyvek (presbiteri és közgyűlési) alkotják. Ezek – bár az erdélyi egyháztörténeti források szerint presbitériumok már a 18. században is léteztek – meglepően későn indulnak. A görgényi adatok szerint legkorábbi presbitériumi és közgyűlési jegyzőkönyvek Komlód és Oroszfája társegyházakban maradtak fenn 1816-tól. 1819-től kezdve vannak Dedrádszéplakon, 1822-től Szászrégenben, 1828-tól töredékesen Kisillyén, majd két évtizednyi csendet követően 1846-tól Sáromberkén, 1847-től Marosfelfaluban, 1853-tól Pókában, 1854-től Alsóbölkényben, 1856-tól Görgényszentimrén, 1859-től Holtmaroson. Inventarizációnk egyik kellemetlen meglepetését jelentette a 19. század első fele gyűlésjegyzőkönyveinek szinte teljes hiánya. Háromszéki

¹⁰ A 19. század második felében kezdődő kötetek valószínűleg az állami anyakönyvi hivatalokban lehetnek ma is, mivel a 60-as és 70-es években a megyei levéltárak létrehozásakor ezeket még használta az akkori anyakönyvi hivatal – így maradhattak továbbra is a néptanácsoknál. Feltételezésünket erősíti, hogy megalapítását követően az állami levéltár Maros megyei fiókja nem bővítette anyakönyvi gyűjteményét. Összességében ez a helyzet jellemző a mai Maros megye egész területére, felekezettől és egyházmegyétől függetlenül. Az egyházi anyakönyvek fondja az 1-es számot viseli.

¹¹ A Maros megyei állami levéltárban 28 görgényi egyházközségnek található fondja. Ezek szinte kizárólag iskolai iratokat tartalmaznak.

¹² Hargita megyében a 46-os, Beszterce-Naszód megyében az 55-ös fond.

állapotokkal összehasonlítva kirívó különbségeket tapasztalunk, ott ugyanis jelentős azon községek száma, ahol a konzisztórium-i jegyzőkönyveket már a 18. század végétől vezettek.¹³ Természetesen nem zárjuk ki annak lehetőségét, hogy korábban léteztek ilyen protokollumok, és a háborús pusztítások során ezek elpusztultak, de ugyanakkor még a korai (1853-as) leltárakból is hiányoznak ezek a tételek. A leltározott gyülekezetekben a gyűlésjegyzőkönyv-sorozatok többnyire teljeseek, a hiányzó kötetek általában a háború pusztításainak következtében tűntek el.

A 19. században a *levéltári kérdések iránti érzék* fokozódásával az egyházi adminisztráció is egyre jobban kiteljesedik. Hátterében a század elejének szomorú felismerése állt. A Főkonzisztóriumtól indult, vagyonkezelést célzó ellenőrzések ugyanis ráébresztették az egyház vezetőit, hogy a falusi egyházak iratkezelése gyökeres változtatást igényel.¹⁴ 1819-ben – mint fogalmaztak – *kedvetlenül tapasztalván a méltóságos ref. Főconsistorium, hogy némely ecclesiaknak fundationalis levelei rosszul conserváltak, úgy annyira, hogy a gondviseletlenség miatt sok becses levelek könnyen el is veszhetnek, ezért módot kellene tanálni az ecclesiái leveleknek registratiojára és jobb móddal való conservatiojára.*¹⁵ Az ekkor meghozott intézkedések két fő célt szolgáltak: egyrészt az egyházközségek leveleinek lajstromozását, a listák felküldését az egyházmegyei archívumokba és a Főkonzisztórium irattárába, másrészt az egyházi vagyon összeírását. A munka nehézkesen haladt előre, az egyházmegyék még 1826-ban¹⁶ és 1828-ban¹⁷ is küldtek be levéllajstromokat. A vagyonszeírás kérdése több zsinaton szerepelt, a Főkonzisztórium is több ízben sürgette végrehajtását.¹⁸ Két kimutatást ismerünk a munkafolyamat állapotáról, 1835-ből és 1838-ból.¹⁹ A görgényi egyházmegyére vonatkozóan az elsőben egy 1780 körül készült összeírást említenek, és azt, hogy folyamatban van az új elkészítése. 1838-ban arról írnak, hogy több tehetősebb gyülekezet a javait összeíratta, a szegényebbeknek nincsen rá pénzük. Adataink azonban azt sugallják, hogy ez végül nem készült el mindenhol (csak Disznajóról, Körtvélyfájáról, Magyaróról, Pókából, Szászrégenből van olyan összeírás, ami ebben a korban készült).

Teljesen tiszta kép áll előttünk az 1848–49-es eseményeket követő félszáz esztendőről a vizitációs jegyzőkönyveknek köszönhetően.²⁰ Az 1849–1850 telén lezajlott esperesi vizsgálat idején minden gyülekezetet a meglévő ingóságok téte-

¹³ Tóth Levente: Református parókiái levéltárak Háromszéken, 201–212.

¹⁴ Részletesen lásd Jakó Zsigmond: *A levéltárvédelem útja...* 127–131.

¹⁵ Az Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltárában Kolozsváron. A 2. Ügyiratok 262/1824. (A továbbiakban FőkonzLvt.)

¹⁶ Pl. FőkonzLvt. 260/1826, 119/1826, 139/1826, 163/1826.

¹⁷ FőkonzLvt. 326/1828, 20/1829.

¹⁸ Utoljára 1838-ban. FőkonzLvt. 489/1838 szám alatt, idézve az 1838. évi zsinat 12. napirendi pontjánál.

¹⁹ FőkonzLvt. 374/1835 (zsinati jkv.) és Bodola Sámuel generális nótárius tájékoztatása FőkonzLvt. 223/1838 szám alatt.

²⁰ Az Erdélyi Református Püspökség Levéltára az Erdélyi Református Egyházkerület Központi Levéltárában Kolozsváron. Vizitációs jegyzőkönyvek és összeírások. Egyházmegyei vizitációs jegyzőkönyvek másodpéldányai. Görgényi egyházmegye. A 22. E. d. (a továbbiakban: A 22. E. d.)

les összeírására szólított fel Szentkirályi János esperes.²¹ Ennek eredményeként az eklézsiák többségében 1853-ra elkészítették a kegyszerek, textíliák és levéltári iratok leltárait, melyeket 18 gyülekezetben meg is találtunk. Ezek az első olyan leltárak, melyekben már több-kevesebb információt feljegyeztek a levéltári állományról. Főként az anyakönyveket, a felsőbb rendeletek tárát és a régi könyveket (Bibliát) említették meg, illetve a használatban lévő énekeskönyveket. Az 1854-es vizitáció szerint Radnótfáján, Unokán, Nagyölyvesen, Pókakeresztúron, Magyarón hiányzott a lajstrom.²² Az iratok szakszerű lajstromozására és rendezéséreapidíj mellett mindenhol Benkő János közigazgatót, későbbi esperest kérte fel a vizitáció.

Az egyházközségek népességének pontos nyilvántartásáért, a családok jobb megismeréséért a 19. század második felétől a görgényi gyülekezetekben is megjelentek a családkönyvek. Legelőször az 1863–64. évi vizitáción ellenőrizték a lelkészeket. Legkorábbi ismert példányok Mezőköbölkúton (1846, 1863), Disznajón (1864), Holtmaroson (1864) készültek, de csak az 1860-as és 1870-es években vált általánossá Benkő János esperes szorgalmazására. Kezdetben kézzel vonalazott és szerkesztett táblákra, családi ívekre vezették fel az adatokat, de már 1864-ben „minta szerint” készített köteteket követelt a vizitáció. Később bevezetésre került a nyomtatott formátumú családkönyv. Összeállításukhoz gyakran felhasználták a népszámlálási íveket is.²³

Minőségi változás következett be Benkő János esperes idejében (1865–1889). A gazdatiszti családból származó Benkő apjától örökölhette a rigurózusságot, *nyílt, nyers, őszinte, jóindulatú, igazságban hajthatatlan, szigorú, áldozatkész* jellemét.²⁴ Hivatala alatt érezhető az egyházi levéltárvédelem igazi megújulása, az irattárak rendszeres vizsgálata az egyházmegyében. Mindjárt az első vizitáció alkalmával ellenőrzi a parókiális könyvtár darabjait, 1866-ban pedig elrendeli az egyházközségi levéltárak leltározását. 1866–1867-ben készültek el a 19. századi görgényi eklézsiák kegyszereinek, könyveinek és okleveleinek legteljesebb lajstromai. Ezek a listák már nemcsak a jegyzőkönyvek felsorolását tartalmazzák, hanem az oklevelekét, szálas iratokét is. Minden bizonnyal egyházmegyei direktorként végzett lajstromozási és rendezési munkáinak tapasztalatait is felhasználta, hogy minden szempontból megfelelő leltározási rendet alakíthasson ki egyházmegyéje gyülekezeteiben. A következő évek vizitációin a lelkészek rendre jelezték, hogy az újonnan elkészített összeírás az egyházközség levéltárának melyik kötetében található meg.²⁵ 1869-től kötelezővé tette a nyomtatott anyakönyvek használatát.

Következő nagyobb mérvű leltárkészítési hullám Csekme Ferenc geryneszegi lelkipásztor és esperes (1901–1920) idejében zajlott. Benkőhöz hasonlóan ő sem lelkési családból származott, apja bányatisztviselőként dolgozott Abrudbányán

²¹ A 22. E. d. 1.

²² A 22. E. d. 5.

²³ A 22. E. d. 19. – Szászrégen

²⁴ *A görgényi evangélium szerint reformált egyházmegye lelkipásztorainak életrajza*. Kéziratos másolati kötet a kislépfői egyházközség levéltárában (Böjthe Andor nyugalmazott lp. másolata 1965-ből). (a továbbiakban: Böjthe, 1965)

²⁵ A 22. E. d. 17., A 22. E. d. 18.

és Verespatakon.²⁶ Kezdeményezésére 1904-ben készült mindenre kiterjedő leltár. Az 1867-es leltárnál sokkal részletesebb, az egyházak történelmi adatait, az épületek és melléképületek, telkek leírását is tartalmazza.²⁷ Történelmi események iránti érdeklődéséről árulkodnak a világháború idején szolgáltatásaihoz intézett sorozatos felhívásai.²⁸ Esperesi jelentésében arra kérte őket, hogy gyűjtsék össze a háborús hősök névsorát, melyekből albumot kívánt megjelentetni. Fontosnak tartotta, hogy a háború idején tett felajánlásokat lelkésztársai az egyházközségek aranykönyveiben örökítsék meg. Magánkéresként arra is felhívta kollégái figyelmét, hogy gyűjtsék a katonák háborús beszámolóit, jegyezzék le a harcéri eseményeket a tervezett album számára, *ha talán nem sikerülne nekem ennek a könyvnek a megírása, akkor is értékes levéltári tárgy leend.* A világháború zűrzavaros éveiben is arra kérte a lelkészeket, jegyezzék le az egyházközségek vagyonában keletkezett károkat. Az így gyűlt naplószerű leírások az 1916-os román betörést követő menekülés részleteiről, az egyházi ingóságok védelmében tett intézkedéseikről szólnak. A beküldött beszámolók még 1917-ben napvilágot láttak Csekme szerkesztésében.²⁹ Maga is napi rendszerességgel naplót vezetett a háborús években, mely igen gazdag adatokkal szolgál a vidék háborús eseményeiről, a háborús körülmények közötti mindennapi életről.³⁰

A világháborút megelőző években hozott intézkedések között utolsóként az igazgatótanács 1910-ben kiadott egyházközségi levéltárrendezési utasításáról szólunk. A szabályozás egységesítette ugyan a lelkészi irodai ügyvitelt, de levéltárvédelmi kérdésekkel érdemben nem foglalkozott.³¹ A görgényi egyházmegyében néhány adat (Nagyölyves, Pókakeresztúr, Marossárpatak) szerint már 1915-re³² több egyházközség is az új rend szerint rendezte át levéltárát, a legkorábbi lajstromkönyvek azonban csak a két világháború közötti korból maradtak ránk. Valószínű, hogy az 1904-től érvényben lévő levéltári nyilvántartás jól bevált, nem látszott szükségesnek azok lecserélése. A mai görgényi levéltárak iratainak, köteteknek jelzetei viszont szinte mindenhol az 1910-ben bevezetett rendszert követik, ami egyértelmű bizonyítéka annak, hogy a lajstromkönyvek szerinti leltárrendszert mindenhol alkalmazták a későbbiekben. Sajnálatos módon épp ezek a regiszterek, a lajstromkönyvek hiányoznak ma több gyülekezet levéltárából is.

A bemutatott levéltári iratok mellett további jegyzőkönyvtípusok (iskolai jegyzőkönyvek, erdőgazdálkodási jegyzőkönyvek, stb.) gazdasági jellegű nyilvántartások (számadáskönyvek, tőkekönyvek, különböző alapok kezelési könyvei) is megtalálhatók a parókiák levéltáraiban, ezek részletezésétől azonban jelen ta-

²⁶ Bőjtke, 1965.

²⁷ Összefoglaló táblázatunkba nem vettük fel, ezek az összeírások szinte mindegyik gyülekezetben ma is megtalálhatók.

²⁸ A 22. E. d. 58.

²⁹ Csekme Ferenc (kiad.): *Háborús feljegyzések a görgényi református egyházmegyének az 1916. évi oláh betöréskor menekült egyházairól.* Szászrégen 1917.

³⁰ Gernyeszegi egyházközség levéltára I/40.

³¹ Utasítás az egyházi irodai ügyvitel és levéltár-rendezés tárgyában. Az erdélyi ref. egyházkezelő igazgatótanácsának 267/1910. sz. hivatalos kiadványa. Kolozsvár 1910.

³² A 22. E. d. 54.

numányban eltekintettünk. A 19. századi és a világháborút megelőző évtizedek levéltárvédelmi és iratkezelési intézkedéseinek köszönhetően a gyülekezeti levéltárak folyamatosan bővültek, változatosabbá váltak. Az elmúlt évszázadban ezek a gyűjtemények számtalan átalakuláson mentek át, állapotuk nem egységes, és folyamatosan tovább alakul. Ritka az a gyülekezet, amely veszteség nélkül élte volna túl a nagy történelmi eseményeket, legtöbbjük levéltára kisebb-nagyobb mértékben, néhány pedig (Disznajó, Magyarfülpös) szinte teljesen elpusztult. Az iratok többségét elfogadható körülmények között tárolják, de alkalmunk volt olyan helyen is megfordulni (Kisillye), ahol a 18. századi anyakönyveket és jegyzőkönyveket állati ürülék és szemét közül válogattuk ki. A folyamatosan szórványosodó, elnéptelenedő és így önálló lelkészi hivatal fenntartására képtelen gyülekezetek társulnak, levéltárukat átszállítják egyik parókiáról a másikra. Ennek következtében gyakran lehetetlen nyomon követni a mai állapotok kialakulásához vezető utat, így kénytelenek vagyunk beérni azzal a próbálkozással, amit az egykori levéltári rend helyreállítása jelent. Szerencsénkre maradtak fent olyan 19–20. századi leltárak, melyek segítségével ez a munka elvégezhető. Munkánk során – főképp a levéltári állomány rekonstrukciójához – ezeket a leltárakat, összeírásokat, listákat, lajstromkönyveket használtuk fel.

Ma a nem megfelelő tárolás, gondatlan selejtezés és elkallódás fenyegeti leginkább a megmaradt levéltárakat. Számbavételük, az egykori teljes állomány rekonstrukciójára tett kísérletünk talán felhívja a figyelmet azokra a veszélyekre, amelyek ezeket a gyűjteményeket folyamatosan fenyegetik, pusztulásukat napról napra közelebb hozva. Szakszerű kezelésükért, rendezésükért és dokumentálásukért Buzogány Dezső fáradhatatlanul szót emelt és emel minden alkalommal, a levéltári források tudományos feldolgozását pedig – mint a múlt megismerésének legfontosabb eszközét – folyamatosan szorgalmazza diákjai és pályatársai körében egyaránt.

A görgényi gyülekezetek levéltárainak legkorábbi kötetei főbb típusok szerint:

(zárójelben azok a tételek, amelyeket a helyszíni felmérés során nem találunk, de korábbi leltárakban szerepelnek; „-“ nincs adatunk)

Egyházközség	Anyakönyv	Családkönyv	Rendeletek tára	Gyűlésjvkv.	Számadás könyv	Conscriptio
Abafája	1783	1866, 1867, 1897	1783	1893	1756	1854, 1867
Alsóbölkény	1786	1867, 1878	1831(1798)	1854	-	1868
Beresztelke	1828(1785)	(1866)	(1781)	1882	1737(1642)	1737, 1853, 1868
Dedrászéplak	1793	19. sz.	1782	1819	1760	1849, 1855
Disznajó	1772	(1864, 1870)	(1782)	(1888)	(1692/1755)	(1839, 1864, 1886)
Ludvég le.	1815	1875	1815	-	1874	1866
Erdőcsinád	1779	1881	1782	1877	1755/1761	1853, 1866
Erdőszengyel le.	1869(1852)	-	-	-	(1852)	1870
Gernyeszeg	1827(1753)	1870, 1878(1867)	1782	1872(1865)	1827(1753)	1867
Görgényszentimre	1773	1877	1782	1865	1763	1763, 1853, 1865
Holtmaros	1806(1796)	1864, 1874	1844(1805)	1859	1842(1786)	1868
Jód-Ratosnya	1869	1869	-	1888	-	-
Kisfülpös	1783	1879	1785	1875	1775	-

Egyházközség	Anyakönyv	Családkönyv	Rendeletek tára	Gyűlésjvk.	Számadás könyv	Conscriptio
Kisillye le.	1787	19. sz. (töredék)	1799	1828 (töredék)	1754	1866
Komlód	1804	1881	1812	1816	(1784)	1798, 1854, 1867, 1887
Mezőörményes	-	-	-	-	-	-
Körtvélyfája	1774	(1898)	1782	1881	1866(1768)	1732, 1748, 1798, 1835, 1853
Magyarfülpös	1841(1810)	1881(1866)	1782	-	(1736)	-
Magyaró	1803	1868, 1885, 1889	1781	1870	1783	1814, 1828, 1831, 1868
Magyarpéterlaka	1758	19. sz.	1782	1890	1871(1760)	(1840, 1867)
Magyarrégen	1779	1860k., 19. sz.	1781	1899 (1869)	1756	1853, 1868, 1875, 1892
Marosfalu	1785	1869	1851	1847	1760/1765	1760, 1848, 1853, 1870
Maroshévíz	1874	-	-	1892	-	-
Marosjára	1757	19. sz., 1899	1782	1872	(1748)	1875
Marossárpatak	1785	1878	1783	1882	(1749)	1867
Marosvécs	1787	(1878)	1821	1876	1763	1853, 1867
Mezőkőbölkit	1785	1846, 1863, 1878	1782	1891	1785(1754)	1785, 1853, 1867
Mezőújlak	1784	1878 (töredék)	1855	-	-	1867
Nagyercse	1785	-	-	-	-	-
Nagyida	1801	-	1794	-	(?)	1819, 1866
Nagyölyves	1739	-	-	(1880)	-	1867
Oroszfája	1800	1881 (1881e.)	1818(1802)	1816	1800	1853, 1867
Póka	1786	1866, 1876	1792	1853	1764	1757, 1835, 1853, 1867
Pókakeresztúr	1776	1873, 1878	1781	1883	1760	1854, 1866
Radnótfája	1786	1869, 1878	1813	1882	1761	1798, 1849, 1868
Sáromberke	1757	1877, 1878	1782	1846	1754	1853, (1868)
Szászrégen	1823	1870, 1880	1839	1822	1822	1829, 1853, 1866
Tancs	1784	1878	1812(1782)	1888(1844)	1840(1751)	1868
Teke	1792	(1866)	1811	-	-	(1867)
Toldalag	1774	1884	1812	1885	1763	1766, 1853, 1867
Unoka	1824	-	-	1882	1769	1787, 1854, 1862
Tuson	(1855)	1878	-	-	1876	-
Uzdiszentpéter	1770	1878, 1882	1782	1883(1868)	(1804)	1868